

HATTÂBİYYE

(الخطابية)

Ebü'l-Hattâb el-Esedî
(ö. 138/755 [?])
tarafından kurulan
aşırı bir Şii fırka.

Kurucusunun tam adı Muhammed b. Ebû Zeyneb Miklâs el-Esedî el-Kûfî el-Ecca' olup Ebû'z-Zabyân ve Ebû İsmâîl diye de anılır. Benî Esed kabilesinin âzâtlısı olup mevâlîdendir. Kûfe'de yetişmiş ve faaliyetlerini burada sürdürmüştür. Ebü'l-Hattâb'ın önceleri Ca'fer es-Sâdık'la iyi münasebetler kurduğu, hatta Nusayrî olan Hasîbî'den gelen bir rivayete göre Hz. Peygamber'in Selmân-ı Fârisî için kullandığı sitayışkâr ifadelerine benzer sözleri Ca'fer'in Ebü'l-Hattâb hakkında kullandığı ve Anbese en-Nâvûsî'den nakline göre onun için, "İlmimizin ve sırrımızın mahfazası, hayatımızın ve ölümümüzün emini" dediği söylenmiştir. Ayrıca Ebü'l-Hattâb, Ca'fer'in elini kendisinin göğsüne koyarak sahip olduğu gizli bilgileri unutmaması için ona dua ettiğini ileri sürmüş (Massignon, s. 47-48), fakat bu iddia Ca'fer'e bildirildiğinde Ebü'l-Hattâb'ın elinden başka hiçbir yerine dokunmadığını belirterek onu yalanlamıştı (Ebû Ca'fer et-Tûsî, s. 291-292). Her ikisi de gâfî olan Hasîbî ve Anbese'nin rivayetleri muteber sayılmamakla birlikte Keşşî'nin ifadesinden anlaşıldığı üzere Ebü'l-Hattâb başlangıçta Ca'fer'le karşılaşmış, onunla münasebet kurmuş, fakat daha sonra Ca'fer onun bir yalancı olduğunu anlamıştır.

Ebü'l-Hattâb'ın önceleri Ca'fer es-Sâdık'ın yakın adamlarından olduğu, fakat Mugire b. Saîd el-İclî'yi kendisine örnek alması üzerine aşırılığa saptığı Şii kaynaklarınca da kabul edilmektedir (Nu'mân b. Muhammed, I, 49). Ca'fer es-Sâdık'ın vasîsi sıfatıyla ondan ism-i a'zamı öğrendiğini iddia eden, daha sonra Horasan'da Ebû Müslim-i Horasânî tarafından öldürülen Abdullah b. Muâviye'nin Kûfe'ye dönen mensuplarını (Cenâbiyye) kendi başkanlığında toplayarak diğer mensupları ile birlikte yeni bir gâfî fırka olarak örgütleyen Ebü'l-Hattâb kendisinin melek olduğunu, yeryüzündekilere Allah'ın resulü olarak gönderildiğini, imamlarda ve özellikle Ca'fer es-Sâdık'ta ilâhlık vasfı bulunduğunu ileri sürdü. Kûfe'deki mensuplarını Ca'fer'e ibadete çağırdı, onlara "İebbeyk yâ Ca'fer lebbeyk" diye nida ettirdi. Daha sonra Ebü'l-Hattâb'ın ilâhlığı-

nı ilân ederek dinî emir ve yasakları kaldırdığını söyleyen Hattâbiyye mensuplarının hareketleri Kûfe'de düzeni sarsacak hale geldi. Vali İsâ b. Mûsâ, Abbâsî Halifesi Mansûr'a durumu bildirince Ebü'l-Hattâb'ın mensupları üzerine bir kuvvet gönderildi. Buna karşı kendi taraftarlarını muharebe düzenine koyan Ebü'l-Hattâb taş ve sopalarla, ok yerine kullandıkları kamışlarla düşmanlarını mağlûp edeceklerini, muhaliflerinin silâhlarının kendilerine zarar vermeyeceğini iddia ederek mensuplarına cesaret vermeye çalıştı. Fakat taraftarları mağlûp olmaya başlayınca daha önce Allah'ın kendisine öyle bildirdiğini, bu durumun ona yeni mâîum olduğunu söyleyip Muhtâr es-Sekaffî'den sonra bedâ* görüşünü ileri süren ikinci kişi oldu. Ebü'l-Hattâb, önde gelen mensuplarıyla birlikte 138 (755) veya 143 (760) yılında Fırat nehri üzerindeki Dârürrişk denilen yerde öldürüldü ve başları Bağdat'a gönderildi; cesetleri bir süre asılıp teşhir edildikten sonra topluca yakıldı (Ebû Halef el-Kummî, s. 81-82; Abdurrahman Bedevî, II, 51; Abdullah Feyyâz, s. 118).

Hattâbiyye fırkasına ait yazılı bir metin mevcut olmadığından fırkanın görüşlerini tam olarak tesbit etmek mümkün değildir. Ancak II. (VIII.) yüzyılın belirgin özellikleri de dikkate alınıp kaynakların ittifakla naklettiği görüşleri şöylece sıralanabilir: Ebü'l-Hattâb, Ca'fer es-Sâdık'ın koruyucu temsilcisi ve kendisinden sonra imâmeti devralacak vasîsidir. Ca'fer, diğerlerinden farklı olmak üzere ona Allah'ın en büyük ismini (ism-i a'zam) öğretmiştir. Bütün imamlar peygamberdir. Her devirde iki nebi bulunmaktadır. Bunlardan biri konuşan (nâtik) imam, diğeri ise onun susan (sâmit) vasîsidir. Bu görüş, kısmen değiştirilerek bâtinî gruplar ve İsmâiliyye fırkasının temel prensipleri arasında yer aldığı için İsmâiliyye'nin aslının Hattâbiyye olduğu kanaati yaygındır. İmamlar aynı zamanda ilâhtır; Ca'fer es-Sâdık, babası ve dedeleri de ilâhtır. Onlar Allah'ın oğulları ve sevdikleridir. Allah önce Ali'ye, daha sonra sırasıyla Hasan, Hüseyin, Zeynelâbidîn, Muhammed Bâkır ve Ca'fer es-Sâdık'a hulûl etmiştir. Kendisine intikali açısından Ca'fer'in ilâhlığını pekiştirme çabalarını sürdüren Ebü'l-Hattâb, bu iddiası ile açık olarak fertlerin ilâhlığını ortaya koyan ilk kişidir. Bu iddia Ca'fer es-Sâdık'a ulaştırıldığında onu fâcir ve yalancı diye vasıflandırmış, kendisinin, babasının ve dedelerinin Allah'ın yarattığı kullar olmanın ötesinde

bir nitelik taşımadıklarını belirterek ona lânet etmiştir (Nu'mân b. Muhammed, I, 50).

Ebü'l-Hattâb'ın ilâhlığına inanan mensupları, Ca'fer es-Sâdık'ın da ilâhlığını kabul etmekle birlikte Ebü'l-Hattâb'ın ondan ve büyük dedesi Ali b. Ebû Tâlib'den üstün olduğunu, Allah'ın Ca'fer'den ayrıldığını ve Ebü'l-Hattâb'a hulûl ettiğini savunmuşlardır. İbn Hazm'ın belirttiğine göre o dönemde Kûfe'de Ebü'l-Hattâb'ın ilâhlığına inanan binlerce kişi bulunmaktaydı (el-Faşl, V, 48).

Bütün haramların helâl sayılması ve İbâhiliğin yayılması Hattâbiyye'nin nihai hedefidir. Rivayete göre Hattâbiyye mensuplarına dinî bir mükellefiyet ağır gelince Ebü'l-Hattâb'dan hafifletilmesini isterler, o da cemaatini bu tür görevlerden muaf tutardı. Bu şekilde namaz, zekât, oruç, hac gibi farzlar terkedilip zina, hırsızlık, içki, eşcinsellik, fırka dışındakiler aleyhine yalancı şahitlik gibi haramlar helâl sayılıyordu. Öte yandan bu fırka mensuplarının bâtinî te'viller yaptıkları, Hz. Ebû Bekir ve Ömer'i sevmedikleri de kaynaklarda yer alan bilgiler arasındadır.

Ebü'l-Hattâb'dan sonra çeşitli fırkalara ayrılan Hattâbiyye'nin en önemli kolları şunlardır: Bezîgiyye. Dokumacılık yapan ve Ca'fer es-Sâdık hayatta iken öldürülen Bezîğ b. Mûsâ'ya tâbi olan bu grup, Bezîğ'in Ebü'l-Hattâb gibi Ca'fer es-Sâdık tarafından gönderilmiş bir nebi ve resul olduğunu kabul ediyorlardı. Bezîğ, daha önce Ebü'l-Hattâb'ın peygamberliğini benimsemiş olmasına rağmen Ebü'l-Hattâb ve taraftarları ondan kesinlikle teberri etmişlerdir. Muammeriyye. Allah'ın vasîlerin bedenine hulûl eden bir nur olduğunu, bu nurun Ca'fer es-Sâdık ve Ebü'l-Hattâb'a hulûl etmesinden dolayı onların ilâhlığa yükseldiklerini, daha sonra bunun Muammer b. Ahmer'e intikaliyle Ca'fer ve Ebü'l-Hattâb'ın melekler arasına katıldığını iddia eden bu fırkaya göre, Allah kâinattaki her şeyi kulları için yaratmış olduğundan haram-helâl diye bir sınırlama getirilemez. Bundan dolayı zina ve hırsızlık gibi haramlar, içki içmek, domuz eti, kan, ölmüş hayvanların etini yemek; anne, kız evlât ve kız kardeşle evlenmek, hatta erkeklerin birbiriyle evlenmesi meşrû kabul edilmiştir. Umeyriyye. Umeyr b. Beyân el-İclî'nin mensupları olup peygamberlerin ve imamların ölüm-süz olduğunu ileri sürmüşlerdir. Mufaddaliyye. Ca'fer es-Sâdık'ın peygamberliğini değil ilâhlığını kabul eden bu fırka Mufaddal b. Ömer es-Sayrafi'ye mensup-

tur. Hattâbiyye'nin diğer bir kolu, Ca'fer es-Sâdık'ın kuvvetli ve emin olarak vasıflandırdığı, kendisinde Hz. Mûsâ'nın ruhu bulunduğu anılan Serî el-Aksam'ın mensuplarıdır. Bu fırkaya göre Serî de Ebû'l-Hattâb gibi Ca'fer tarafından gönderilmiş bir resuldür. Bu grup namaz, oruç, hac gibi ibadetleri ilâh olduğuna inandıkları Ca'fer es-Sâdık için eda etmişlerdir.

Bazı kaynaklar, Hattâbiyye ve Muhammise'yi aynı fırka olarak gösterirlerse de (Ebû Halef el-Kummî, s. 56) bu görüş yurarda zikredilen ilk Hattâbiyye fırkaları için geçerli görülmemektedir. Bununla birlikte daha sonraki dönemlerde Hattâbiyye mensuplarının Muhammise ile irtibatı bulunduğu düşünülebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Nâsî el-Ekber, *Mesâ'ilü'l-İmâme* (nşr. J. van Ess), Beyrut 1971, s. 41; Nevbahtî, *Fıraku's-Sî'a*, s. 37-41, 58-60; Eş'arî, *Makâlât* (Ritter), s. 10-13; Nu'mân b. Muhammed, *De'â'imü'l-İslâm* (nşr. Âsaf Feyzi), Kahire 1985, I, 49-50; İbn Bâbeveyh, *Kemâlü'd-dîn ve temâmü'n-nî'me* (nşr. Ali Ekber el-Gaffârî), Kum 1405, II, 485; Ebû Halef el-Kummî, *Kitâbü'l-Makâlât ve'l-fırak* (nşr. M. Cevâd Meşkûr), Tahran 1963, s. 50-60, 81-82; Bağdâdî, *el-Farâk* (Abdülhamîd), s. 247-250; İbn Hazm, *el-Fasl* (Umeyre), V, 48-49; Ebû Ca'fer et-Tûsî, *İhtiyâru Ma'rifeti'r-ricâl* (nşr. Hasan el-Mustafavî), Meşhed 1348, s. 290-308; Şehristânî, *el-Milel* (Kilânî), I, 179-181; Neşvân el-Himyerî, *el-Hürû'l-'în* (nşr. Kemâl Mustafa), Kahire 1367/1948, s. 166-168; Adudüddin el-İcî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, İstanbul 1292, II, 484; B. Lewis, *The Origins of Ismailism*, Cambridge 1940, s. 32-33; a.m.f., "Abu'l-Khattab", *El*² (İng.), I, 134; W. Ivanow, *The Alleged Founder of Ismailism*, Bombay 1946, s. 113-114; L. Mas-signon, "el-Münhâna's-şahsî li-hayâtî'l-Hâlâlâc" (trc. Abdurrahman Bedevî, *Şahsiyyât kalîka fi'l-İslâm*, Kahire 1947 içinde), s. 47-48; Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1973, II, 51-58; Abdullah Feyyâz, *Târîhu'l-İmâmiyye*, Beyrut 1395/1975, s. 118-122; Ali Sâmî en-Neşşâr, *Neşetü'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm*, Kahire 1977, II, 231-245; Kâmil Mustafa eş-Şeybî, *eş-Sıla*, Beyrut 1982, I, 146-151; Fethî M. ez-Zağbî, *Ğulâtu's-Sî'a*, Tanta 1409/1988, s. 311-321; W. Madelung, "Khattâbiyya", *El*² (İng.), IV, 1132-1133; A. Sachedina, "Abu'l-Khattâb", *Elr*, I, 329-330.

HASAN ONAT

HATTAT (الخطاط)

Arap harflerinden doğan İslâm yazısını sanat gayesiyle yazan ve öğreten kişi.

Sözlükte "yazı yazmak, işaret koymak" gibi mânalara gelen *hat* masdarından türetilmiş mübalağalı ism-i fâil olan *hattât* kelimesi sülûs, nesih ve nesta'lik gibi

İslâm yazılarını güzel yazan ve öğreten sanatkâr demektir. Kelimenin ilk defa hangi tarihte kullanıldığı hususunda kesin bilgi yoktur. Mahmut Bedrettin Yazır kaynak göstermeden güzel yazmayı meslek edinenlere eskiden *kettâb* denildiğini, hattat tabirinin Yâkût el-Mûsta'simî'den itibaren başladığını söyler (*Kalem Güzeli*, I, 26). Nihad Çetin ise kelimenin muhtemelen VI. (XII.) yüzyılda kullanılmaya başlandığını, önceleri "okuma yazma öğretene" anlamında kullanılan hattatın zaman içinde "hüs-n-i hattı icra eden sanatkâr" mânasını kazandığını görüşündedir (*İslâm Kültür Mirasında Hat San'atı*, s. 29). Nitekim Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdeba'* adlı eserinde Ömer b. Hüseyin'in (ö. 552/1157) "Hattât" lakabı ile tanındığını kaydetmektedir (XVI, 60, 90). Ancak Müstakimzâde, IV. (X.) yüzyılda yaşamış olan Nizâmî-i Tebrîzî'nin "hattât-ı azîzân" unvanıyla anıldığını, kaynaklarda en eski tarihli olarak bunu tesbit ettiğini belirtmektedir (*Tuhfe*, s. 309).

Arap hattını yazanlara verilen en eski isim *kâtiptir*. Asr-ı saâdet'te Hz. Peygamber tarafından dinî, siyasî, idarî, askerî ihtiyaç ve zaruretlere bağlı olarak vahiy kâtipliği, sır kâtipliği, mektup ve iktâ kâtipliği, ahidnâme ve sulh kâtipliği görevleri ihdas edilmişti. Bu dönemde sanat endişesi gözetmeden günlük yazışmaları yapan kişilere verilen bu unvanın daha sonra hat sanatını icra edenler için de kullanıldığı görülmektedir. Emevîler'in son, Abbâsîler'in ilk yıllarında sanatkâr hüviyetleriyle kâtip unvanı alanlar arasında Dahhâk b. Aclân el-Kâtib, İshak b. Hammâd el-Kâtib, câriye Senâ' el-Kâtib gibi isimler zikredilebilir.

Kâtip kelimesi, "kâtib-i sultânî" ifadesinde görüldüğü gibi Osmanlı saray hattatlarının resmî unvanı olmuştur. Abdullah Kırîmî "Kâtib-i Tatar" (Âlî Mustafa, s. 8), Şeyh Hamdullah'ın hocası Hayreddin Mar'aşî "Kâtib Hayreddin" diye şöhret bulmuştu (a.g.e., s. 26). II. Bayezid devrine (1481-1512) ait bir in'âmât defterinde Şeyh Hamdullah da kâtip diye anılmıştır (Serin, s. 33). Bu sebeple Şeyh Hamdullah eserlerine "Kâtibü's-sultânî" diye imza koymuştur (bk. TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 71). Hattat Ömer (ö. 1130/1718), İsmâil Zühedî (ö. 1221/1806) ve Abdülkadir Şükrü (ö. 1221/1806) efendiler de "kâtib-i sarây-ı sultânî" unvanını alan hattatlar arasında zikredilebilir.

Nefeszâde İbrâhim Efendi'nin *Gülzâr-ı Savâb*'ın birinci kısmına "Tabakât-ı Kuttâb", Suyalcuzâde Mehmed Necib Efen-

di'nin eserine *Devhatü'l-Küttâb* adını vermeleri Osmanlılar'da hattata kâtip de denildiğinin delili olarak kabul edilebilir.

Kâtip kelimesi böyle bir mânâ kazanmakla beraber hattı sanat gayesiyle meslek edinenlere verilen ilk unvan *muharrir*dir; güzel yazı yazmaya da *tahrir* denilmiştir. Bu unvanı ilk defa kullanılan Kutbe el-Muharrir (ö. 154/771) olduğu bilinmektedir. Osmanlılar devrinde bir hüs-n-i hat risâlesi kaleme alan Taczâde Mehmed (ö. 996/1588), eski hat üstatlarından bahsederken "yazar" kelimesini kullanmakla muharririn Türkçe'deki karşılığını vermiş olmalıdır.

II. (VIII.) yüzyılda, bilinen ilk müntesibi Mâlik b. Dînâr (ö. 131/748) olan, *verrâk* adıyla anılan bir meslek zümresi ortaya çıkmıştır. Verrâkların asıl işi, o sıralarda şekillenmesini henüz tamamlamaya çalışan kıraat ve imlâ kaidelerine uygun, hatasız okunabilen mushafları, daha sonraları ise çeşitli konularda telif edilmiş eserleri ücreti karşılığında istinsah etmekte. Bununla beraber aralarında güzel yazma gayretinde bulunanlar da vardı. Abbâsîler devrinde Bağdat'ta gelişen kültür faaliyetlerine bağlı olarak sayıları çoğalan verrâklar, kitap istinsah etmelerinin yanı sıra dükkânlarında hat malzemesi de satmaktaydılar. Bilhassa "mensûb hat" devri idrak edildikten sonra verrâklar arasından hattın sanat olarak meydana çıkışına zemin hazırlayan şahsiyetler de yetişmiştir. İbnü'l-Bevvâb'ın hocası olan Muhammed b. Esed (ö. 410/1019) bunların en önde gelenidir.

VI. (XII.) yüzyıldan itibaren kâtip, muharrir ve verrâk kelimelerinin yerine geçen hattat kelimesi Osmanlılar'da da revaç bulmuş, Taczâde Mehmed'in hattat anlamında kullandığı yazar kelimesi tutulmamıştır. İran sahasında ise *hoşnûvis* (güzel yazan) kelimesi benimsenmiştir. Hat ve hattatlardan bahseden Osmanlı kaynaklarında fazla yaygın olmamakla beraber hattat mânasında hoşnûvis, yazı hususiyetlerine göre de nesta'lik yazana "ta'liknûvis", celif sanatkârına "celfnûvis" (İran'da "gündenüvis"), divanî hattatına "çepnûvis" denildiği de görülmektedir (Müstakimzâde, s. 753; Âlî Mustafa, s. 5; Mehmed Necib Suyalcuzâde, s. 128).

Hat sanatının öğretim ve eğitimi bu sanata lâyık olduğu ilgiyi gösteren İslâm ülkelerinde köklü bir disiplin içinde yürütülmüş, oluşan hat mektepleri (ekol) geleneğe bağlı kalarak tekâmülünü sürdürmüştür. Hat öğretim ve eğitimi konusun-